

İNGİLİZLERİN MUSUL'DA ARKEOLOJİK KEŞİFLERİ (1876-1909)

BRITISH ARCHEOLOGICAL DISCOVERIES IN MOSUL (1876-1909)

Rehşan YILDIZ¹

ÖZ

XIX. yüzyılda Osmanlı Devleti'nde bulunan eski eserler İngiltere başta olmak üzere Batılıların yoğun ilgisine mazhar oldu. Bu durumdan Musul da kaçınılmaz olarak etkilendi. İngilizler tarafından XIX. yüzyılda Musul bölgesine birçok diplomat ve seyyah arkeoloji çalışmaları için gönderildi. Ancak ilk düzenli çalışma 1820'de İngiltere'nin Hindistan şirketi temsilcisi Claudius James Rich tarafından gerçekleştirildi. 1845 yılına gelindiğinde, Austen Henry Layard'ın bölgede yaptığı arkeolojik çalışmalar sayesinde birçok önemli eser gün yüzüne çıkarıldı. Onun çalışmalarına kısa süre sonra Musul'un yerlilerinden Hürmüz Rassam da katıldı. Batılı kâşiflerin yaptığı bu arkeolojik faaliyetler adeta yağma boyutuna ulaşınca Osmanlı Devleti bu faaliyetlere engel olabilmek adına 1869'da ilk Asar-ı Atika Nizamnamesini yayınladı. Fakat nizamnamedeki maddeler Batılı kâşiflere engel olabilecek kadar kapsamlı hazırlanmadı. 1874 yılında çıkarılan yeni nizamnamedeki maddeler daha kapsamlı hazırlanmış olsa da bu nizamnamedeki maddeler de yetersiz kaldı. Ancak nizamname bu süreçte Musul'da birçok eski eserleri gün yüzüne çıkarmayı başaran George Smith'in tepkisini çekti. Fakat nizamnamede geçen "bulunan eserlerin yarısının Müze-i Hümayun'a verilmesi" konusundaki maddeye rağmen Smith, bulduğu kil tabletleri bir şekilde British Museum'a ulaştırdı.

İngilizlerin Musul'da Arkeolojik Keşifleri (1876-1909) adlı bu çalışma İngilizlerin Musul'da XIX. yüzyılda gerçekleştirdikleri arkeolojik faaliyetler, başta Asar-ı Atika nizamnamelerinin de içinde olduğu Osmanlı Arşiv vesikaları, gazete, makale, araştırma ve inceleme eserlerden istifade edilerek hazırlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: *Asar-ı Atika, British Museum, Layard, Ninova, Smith, Hürmüz Rassam*

Abstract

XIX. The artifacts found in the Ottoman Empire in the XIX century were of great interest to the Westerners, especially England. Mosul was also inevitably affected by this situation XIX. by the British, In the century, many diplomats and travelers were sent to the Mosul region for archaeology studies. But the first regular work was carried out in 1820 by Claudius James Rich, the representative of the British company in India. By 1845, many important artifacts were unearthed thanks to the archaeological work done by the Austen Henry Layard in

---

¹Öğretmen, Dicle Üniversitesi Tarih Bölümü Yüksek Lisans Öğrencisi, rehsanyildiz35@hotmail.com, ORCID: 0000-0002-1793-0402

the region, Hormuz Rassam, a native of Mosul joined his work soon after. When these archaeological activities by Western explorers the level of plunder, the Ottoman Empire published the first Asar-ı Atika Regulation in 1869 in order to prevent these activities. However, the articles in this regulation were not prepared comprehensively enough to prevent Western explorers. Although the articles in the new regulation issued in 1874, were prepared more comprehensively. the articles in this regulation were also insufficient. However, in this he drew the reaction of George Smith, who managed to unearth many ancient artifacts in Mosul However, despite the article in the regulation on “giving half of the found artifacts to the Museum-i Humayun”, Smith somehow delivered the clay tablets he found to the British Museum.

This study named British Archaeological Discoveries in Mosul (1876-1909), was prepared by. Making use of the archaeological activities carried out by the British in Mosul in the XIX century, the Ottoman Archive documents, newspapers, articles, research studies and theses, including the Asar-ı Atika Nizamnameleri.

KeyWords: *Asar-ı Atika, British Museum, Layard, Ninova, Smith, Hürmüz Rassam*

GİRİŞ

Musul ilkçağlardan beri her zaman önemini koruyan bir bölge olmuştur. Bu bölgenin adı Batı kaynaklarında genelde *Mosul*, Arapça kökenli adıyla geçer. Arapça telaffuzu *Mavsil* ya da *Mevsil* ulaşma ve birleşme anlamında olan *vasl*'dan gelmektedir (Hut 2006:1). Musul bölgesinin ilk yerleşimcileri Sümerler oldu. Sonrasında ise Akadlar, Babiller, Asurlar, Kimmerler, Persler, Makedonlar, Partlar, Romalılar ve Sasanilerdi (Doğançay 2015: 7). Hıristiyanlığın yayılmaya başladığı süreçte Musul bu dinin merkezi oldu. Hz. Ömer döneminde Musul'un fethedilmesiyle de Müslümanların denetimine girdi. Bu bölgede Hıristiyanların kendi aralarında yaşadığı anlaşmazlıklar, İslamiyet'in bölgede yerleşmesini kolaylaştırdı (Yerlikaya 2019:2). Musul Müslüman idaresine geçtiğinde sırasıyla Emeviler, Abbasiler, Hamdaniler, Ukayliler, Selçuklular, Zengiler, İlhanlılar, Karakoyunlular, Celayirler, Akkoyunlular, Safeviler ve Osmanlı Devleti hâkimiyetine girdi (Doğançay 2015:7).

Osmanlı Devleti, kendi denetimi altındaki bölgelerde uzun süre güçlü bir hâkimiyet kurdu. Ancak XVII. yüzyıldan itibaren eski gücünü kaybetmeye başladı. Osmanlı Devleti'ni tekrar eski güçlü günlerine döndürmeye çalışan Osmanlı bürokratları ise bunun çözümünü Batıyı takip etmekte ve hatta taklit etmeye varacak bir politikayı izlemekte buldu (Karaduman 2008: 21). XVIII. yüzyılda Osmanlı Devleti ve batı arasındaki ilişkiler ciddi anlamda değişti. Artık batı devletleri Osmanlı Devleti'ne karşı sadece askeri ve siyasi anlamda değil her yönüyle saldırıya girişti. XVIII. yüzyıl öncesi batının Osmanlı toprakları üzerine en büyük hedefi sadece belli başlı ticari ayrıcalıklar elde etmektir. Ancak zamanla Batının Osmanlı Devleti ile yaptığı savaşlarda zaferler kazandıkça bu gayeleri de değişti (Görür 2021: 31). XIX. yüzyıla gelindiğinde Batı toplumlarında da Hellenizm adı ile bilinen eski Yunan kültürüne gün geçtikçe artan bir sevgi oluştu. Bu sevginin tesiri ayrıca siyasi sebepler ile Osmanlı Devleti üzerindeki baskı da her geçen gün arttı(Kurat 2011: 55).

Batı toplumlarında Yunan ve Roma uygarlıklarından kalmış eserlere olan ilgi Rönesans'la birlikte başladı. İlk dönemler belirli bir kesimde başlayan bu ilgi daha sonra geniş bir çevreyi etki altına almaya başladı. Bu ilgi sonucu Avrupalı toplumlar etnik kökenlerini kadim uygarlıklara dayandırarak doğudaki faaliyetlerini daha meşru bir zemine yayma çabasına girişti (Muşmal 2009: 9). Bu nedenle oldukça zengin ve kültürel miras geçmişine sahip topraklar üzerinde olan Osmanlı Devleti her daim batının ilgisini çekti (Dilbaz 2018,429).

Batıda eski eserlere olan ilginin her geçen gün artmasına paralel olarak Osmanlı Devleti'nin hükmü altındaki kadim coğrafya da kaçınılmaz olarak cazibe merkezi olmaya başladı (Akyürek 1989: 60). Osmanlı Devleti topraklarının bu denli yoğun bir şekilde Batıyı cezbetmesinin bir nedeni de Yunanistan'ın kendi topraklarında 1834'te eski eserleri arama ve bunların ihracatına yasak getirmesi idi. Bu durum Osmanlı coğrafyasını kadim Yunan ve Roma ve daha pek çok antik kültür mirasının merkezi olarak görmelerine yol açtı (Sönmez 2020: 44). Böylece Osmanlı toprakları batılı zenginler, diplomatlar ve seyyahların akınına uğradı (Akyürek 1989: 60).

1. XIX. Yüzyılda Musul'da İlk Arkeolojik Faaliyetler

Batılıların Osmanlı coğrafyasında ilk arkeolojik faaliyetleri Napolyon'un Mısır'ı işgali ile başladı. Mısır'dan sonra bu faaliyetleri Irak'takiler takip etti (Muşmal 2009: 35). Irak'ta gerçekleştirilen arkeolojik çalışmalar için Musul'un antik kentleri olan Kalah, Dur-Şarukin ve Ninova kalıntıları oldukça önemliydi (Gates 2019: 236).

İngiltere'nin Bağdat temsilcisi olan Cladius James Rich'in 1808-1821 arası dönemlerde Ninova ve Babil'de gerçekleştirdiği keşifler bölgede ileride gerçekleşecek olan diğer çalışmalar için emsal teşkil etti (Doğançay 2021: 257). Musul'daki antik kentlerde 1840 ve 1870 arası dönemde Ninova ve çevresinde öncelikle Paul Emile Botta, Austin Henry Layard ve Hürmüz Rassam öncülüğünde yapılan kazılar eski eser meraklılarının dikkatlerini günümüzde Ortadoğu olarak adlandırılan antik eserler bakımından oldukça zengin bu bölgeye çevirmelerine neden oldu (Gates 2019: 236).

Musul'da 1840'lı yılları arasında bulunan Fransız konsolosu Emile Botta Ninova'nın kuzeyinde yer alan Korsabad'da 1843'te kazı çalışmalarına başladı. Bu çalışmalarda Asur kralı II. Sargon tarafından kurulan Dur-Şarukin'in kalıntılarını buldu (Nissen 2015: 11). Fransız Botta'nın başarılarının ardından bir başka araştırmacı olan İngiliz asıllı A. Henry Layard, araştırmalarına farklı bir yerde başlamak istedi. Bu amaçla da Dicle ve Büyük Zap Suyu'nun birleştiği nokta olan Nemrut harabelerini aramaya başladı. Aslında kazı çalışmalarına başlarken burada Ninova antik kenti olduğuna inandı. Kazıda öncelikle sur kapısında görünen koruyucu boğa başları antik kentin kolayca bulunmasına vesile oldu. Kazıya başlarken, Ninova antik kentini keşfettiğine inanan Layard, daha sonraki süreçte kendisine kazı çalışmalarında yardımcı olacak olan eski yazıtlar uzmanı Rawlinson'ın kitabeleri okuması neticesinde bu yerin aslında Ninova olmadığını anladı. Bulunan bu yer II.

Asurnasirpal ve sonrasında ise birçok Asur kralına ev sahipliği yapmış olan sarayı da arasına alan oldukça değerli bir alandı (Bottero-Steve 2004: 68). Layard'ın 1845'te keşfettiği II. Asurnasirpal'in Nemrud sarayının ardından 1846'da bu defa Ninova'da Sennaherib'in sarayını buldu. Layard'ın bulduğu bu eski eserler ve kalıntılar Avrupa'lı arkeologlar ve eski eser meraklılarının dikkatlerini celp etti. Kısa süre sonra kendi ülkelerindeki müzelere bu eserleri taşımak maksadıyla aralarında büyük bir rekabet başladı (Nissen 2015: 11).

1.1. Arkeolojik Araştırmalar Sırasında Yürütülen Diğer Faaliyetler

Batılıların Musul'da yaptığı araştırmaların aslında tek sebebi eski eser aramak değildi. Batılıların eski eser aramalarının yanı sıra bu yerlerde petrol ve mevcudiyeti yüksek ihtimal olan başka yer altı zenginliklerini aradıkları da bilinmekteydi (Dosdoğru 2018: 33). Batılılar Musul'da yapılan bu petrol arayışlarını gizlemek için eski eser araştırmalarını da gerekçe gösteriyorlardı (Şimşek-Dinç 2009: 116). Ayrıca Layard'ın da Musul'da yaptığı kazıların sadece arkeoloji için olmadığı aynı zamanda İngiltere'nin Hindistan yolunun güvenliği için çalışmalar yapıldığı da görüldü. Layard bunun için bölgedeki yerel halk ve aşiret liderleri ile görüştü (Karagözoğlu 2019: 6). Layard'ın aşiret liderleri ile yaptığı görüşmeler sonrasında Dicle'de gemi yüzdürmek istedi. Ancak aşiret liderleri ile anlaştığını düşünen Layard'ın bu düşüncesinde yanıldığını anlaması çok sürmedi çünkü aşiret liderleri tarafından gemi durduruldu. Bir süre sonra gemi seyri sefayine devam etse de bu defa da yolda Şammar Aşireti tarafından soyuldu. (Young 1960: 56).

Layard'ın arşivlerde bulunan yazışmaları ve resmi rapor kayıtlarında da görüldüğü üzere yapılan arkeoloji faaliyetlerinden bazılarının aslında Osmanlı Devleti'nde istihbarat toplamak ve İngiliz çıkarlarına yardımcı olmak için yapıldığı ve bunun için de arkeolojinin önemli bir araç olduğu belirtiliyordu (Malley 2011:100). Bir başka yazışmada ise Bağdat konsolosu Felix Jones ve İngilizlerin İstanbul Büyükelçisi Vikont "adı sonradan Stratford Redcliff olarak değişecektir" arasında geçti. Yazışmada, Musul'daki Türk yetkililerin İngiliz himayesi altındaki kişileri korumaktan vazgeçmesinden kaynaklı yaşanabilecek olumsuzlukları ele alıyordu. Ayrıca Musul'daki batılı temsilcilerin birbirlerine destek olmaları gerekirken tersine yapılacak işlerinde olumsuzlukları körükleyebileceğinden kaynaklı Musul'da bulunan Rassam'ın bu konuda önlem alması için çalıştığı belirtilmişti (FO 78 /1115 NO:11).

İngilizlerin Osmanlı toprakları üzerindeki amacı sadece siyasi, ekonomik otoriteyi sürdürmek değil ayrıca yer altındaki kültürel ve tarihi zenginlikleri de ülkesine nakletmekti (Malley 2011:100). Osmanlı Devleti bu faaliyetleri Asar-ı Atika Nizamnameleri ile durdurmaya çalışsa da petrol ve eski eser araştırmalarına ve bulunan eserlerin harice çıkarılmalarına mani olamadı. Nihayet İngilizler XIX. yüzyıl başlarında başlayan arkeoloji çalışmalarında Osmanlı Devleti'nin çeşitli bölgelerde oldukça değerli tarihi eserleri farklı şekillerde batıya kaçırdı (Dosdoğru 2018: 34). Tüm

bunlara rağmen bu yüzyılda Osmanlı Devleti ve İngiltere arasındaki siyasi ve ekonomik münasebetler iyi durumdaydı (Erdemir 2012: 17).

2. İngilizlerin Musul'daki Keşifleri

XIX. yüzyılda İngilizler Layard'ın Musul'da yaptığı kazılarda ele geçirdiği eserlerin oldukça önemli ve yüklü bir miktarda oluşundan oldukça memnundu. Bu nedenle Layard'ı Tel Bille, Asur, Nippur, Tel Muhammed, Babil ve Hille gibi adı geçen yerlere gönderilen Layard'ın arkeolojik araştırmaların yanı sıra bir başka önemli vazifesi de yerel yöneticiler ile ülkesi arasında dostane ilişkiler tesis etmektir. Böylece bulunan eserler zaman kaybedilmeden İngiltere'ye ulaştırılacaktır. İngilizlerin İstanbul Büyükelçisi olan Canning'in de 1846'da Layard için çıkardığı ferman sayesinde Layard beş yıl boyunca pek zorlanmadan bulunduğu eserleri British Museum'a nakletti (Sönmez 2020: 48-49). Layard ayrıca Lawrinson'dan aldığı yardım ve destek sayesinde Nemrud kazısında tarihi önemi büyük olan yazılı taşlar ve büyük heykeller buldu. Bulduğu bu eserleri de Yale, Amherst, Willianes, Dortmund Koleji gibi yerlere gönderdi (Lobdell 480).

1847'de Nemrud'dan ayrılan Layard, Nemrud'da gerçekleştirdiği arkeolojik faaliyetler sonucu British Museum'a oldukça nitelikli ve değerli tarihi eserler kazandı. Bundan sonraki hedefi ise Botta tarafından yüzeysel incelenmiş olan Ninova'daki Koyuncuk Tepesi'ni araştırmak oldu (Bottero-Steve 2004: 69) Layard bu sırada Musul'da kendisi gibi İngiliz vatandaşı olan Matilda Badger ile sıklıkla yazıştı. Matilda Badger aracılığıyla da bir süre sonra Hürmüz Rassam ile tanıştı. Kısa süre sonra da Rassam'ı yanına yardımcı olarak aldı (Erdemir 2012: 41). Layard Musul'a tekrar döndüğünde bu defa yanında Musullu bir Hıristiyan olan Hürmüz Rassam vardı (Bottero-Steve 2004: 69) Rassam'ın İngilizler ve Layard ile tanışması ağabeyi Christian A. Rassam sayesinde olmuştur. Rassam ağabeyinin bir İngiliz misyoneri olan eşi Matilde Badger'in annesi ile tanıştıktan sonra onun etkisiyle İngilizleri de daha yakından tanıdı. Bu da Rassam'da kısa sürede İngiliz hayranlığına dönüştü (Doğançay 2021: 260). Musul'a tekrar dönen Layard'ın önceki kazılarda elde ettiği başarılar 1849'da Koyuncuk kazılarına başlamasına sebep oldu. Bu defa İngiltere'nin resmi ataşesi olarak kazı çalışmaları yaptı. Layard'ın bu hafriyat çalışmaları Musul'da oldukça değerli eserlerin gün yüzüne çıkmasına sebep oldu (Yıldırım 2008: 43-44). Layard'ın Sennaherib'de bulunduğu değerli tabletler ise onun son büyük başarısıydı. Bundan sonra da Layard İngiltere'ye geri döndü (Ceram 2015: 200). Layard'ın arkeolojiyi bırakıp siyasete girmesinden dolayı İngiltere Musul kazılarını yürütmek için Bağdat Konsolosu Henry Rawlinson'u görevlendirildi. Ancak Rawlinson bu görevi oldukça meşakkatli buldu. Ayrıca arkeoloji konusunda İngilizlerin istediği yeterliliğe sahip değildi. Bu sebep ile 18 ay süren kazı görevi İngilizler tarafından Hürmüz Rassam'a verildi (Reade 1993: 42).

2.1. Arkeolojik Kazılara Tepkiler

Osmanlı Devleti'nin arkeoloji kavramı ile tanışması topraklarında bulunan eserleri araştırmaya gelen batılılar sayesinde oldu (Dilbaz 2018: 13). Batılı araştırmacılar Osmanlı Devleti'nin güçlü

olduğu dönemlerde arkeolojik faaliyetlere çok fazla başlayamadı. Zamanla Osmanlı Devleti gücünü yitirmeye başlayınca Osmanlı toprakları batılı seyyahların yoğun ilgisine maruz kaldı (Muşmal 2009: 11). Osmanlı Devleti ilk dönemlerde bu faaliyetlere engel olmadı çünkü Tanzimat Dönemi öncesinde eski eserlerin harice çıkarılmaması için hiçbir yasa bulunmuyordu. Buna rağmen batılıların her türlü gezi veya araştırma yapmak için Osmanlı Devleti'nden izin almaları da gerekiyordu. Ancak bazı batılı kazı ekipleri kazı ruhsatı olmadan da eski eserleri kendi ülkelerine naklediyordu (Sönmez 2020: 44-45).

1869 tarihli ilk Asar-ı Atika Nizamnamesi kazılarda yapılan suistimallerini durdurmak için çıkarıldı. Ancak nizamnamedeki maddeler batılı arkeologların faaliyetlerine engel olamadı. Çünkü nizamnamede geçen çift olarak bulunan eserlerde bile her ikisi batıya götürülerek Osmanlı Devleti'ne bırakılmadı (Muşmal 2009: 47). Bir süre sonra 1869 nizamnamesinin eksiklikleri görüldü. Bundan dolayı Osmanlı Devleti bu defa arkeolojik faaliyetlere engel olmak için 1874 Asar-ı Atika Nizamnamesi'ni yayınladı. Bu nizamname ise dönemin Müze-i hümayun müdürü Dr. Dethier'nin zamanında yayımlandı (Karaduman 2008: 25). Nizamnamenin üçüncü maddesinde geçen "*Gayri mekşuf olan âsâr-ı atîka her nerde bulunursa bulunsun devlete aiddir. Fakat mezûnen icrâyı taharriyat edenlerin bulacakları âsâr-ı atîkanın sülûsü dahi bulana ve diğer sülûsü âsâr-ı 'atîkanın zuhur ettiği arazinin sahibine ve âsâr-ı 'atîkayı bulan adem kendi arazisinde bulmuş ise sülûsânı (üçte ikisi) kendisine ve sülûsü mîrîye 'aid olacaktır*" (A. DVN. MKL 12/5). Bu kararlar Dethier'nin döneminde yazılmıştı ve bu nizamnamede Osmanlı Devleti topraklarında bulunan eserlerin 1/3 devlete, 1/3 eseri bulan kişiye, kalan 1/3'de arazi sahibine verilecekti (Karaduman 2008: 25). 1869 Nizamnamesinde eski eserleri korumaktan daha çok ortaya çıkacak olan eserlerin nasıl değerlendirileceği yer alıyordu. Yine de ilk defa bu nizamnamede eserlerin yurt dışına çıkışı ile ilgili sınırlama getirilmişti (Çal 1997: 392). Ancak 1874 nizamnamesi 1869 nizamnamesine göre adeta bir dönüm noktasıydı (Çelik 2016: 63).

1874 Nizamnamesi'nin yayımlandığı süreçte Musul'da bulunan İngiliz asıllı George Smith, Gılgamesh tabletlerinin dilini çözerken, önemli miktarda eski tablet de ele geçirmişti (Ceram 2015: 203). George Smith'in tam da çalışmalarının ortasında çıkarılan 1874 nizamnamesi Smith'in tepkisini çekti. Nitekim yerel yetkililer George Smith'e bulunan eserlerin yarısını Müze-i Hümayun'a vermeye mecbur olduğunu bildirmiştir. Ancak Smith bunun mümkün olmadığını söyleyerek, eserlerin bir bütün olduğunu, şayet yarısını Londra'ya diğer yarısının İstanbul'a verilmesi, her iki parçayı da değersiz kılacağına dair Musul Valisine yaptığı itiraz da reddedildi (Çelik 2016: 63). Buna rağmen Smith arkeolojik açıdan oldukça önemli olan 384 tableti Londra'ya götürmeyi başardı (Ceram 2015: 204). Fakat Smith'in eserleri İngiltere'ye göndermesinden kaynaklı bu süreçten sonra kazı izni alması zorlaştı (MF. MKT. 38/103). Ancak George Smith bu başarısından sonra başka bir arkeolojik alan olan Karkamış antik kentinde de ilk bilimsel kazı çalışmasını başlattı. Fakat çalışmalar nihayete ermeden dizanteriden hayatını kaybetti (Doğançay 2022: 84).

2.2. Meşrutiyet Dönemi'inde Arkeolojik Kazılar

İngiliz arkeolog George Smith'in Halep'te ölümü üzerine yerine Hürmüz Rassam atandı (HR.TO..251 64). 1876'da bölgeye gelen Rassam'a İngiltere'nin desteğiyle yaklaşık bir sene sonra Babıali tarafından yeniden kazı ruhsatı verildi (Sönmez 2020: 93). Lakin Rassam Irak bölgesinde İngilizler namına uzun soluklu ve meşakkatli çalışmalarının karşılık görmediğinin farkına varmakta gecikmedi. Zira Rawlinson British Museum'u temsil etmek görevini Rassam gibi bir doğuluya verilmesinin uygun olmadığına dair bir protesto yazısını İngiliz Devleti'ne bildirdi. Musul'daki İngiliz konsolos yardımcısı ise Rassam'ın yerine kazı başkanlığını William Loftus'u atamalarını talep etmişti. Bunlar dışında Osmanlı Devleti de onun bu faaliyetlerinden dolayı ona tepkiliydi (Bahrani 2011: 145).Çünkü Osmanlı Devleti için Rassam kendi ülkesinin menfaatleri yerine İngilizlere hizmet eden güvenilmez bir şahsiyetti (Doğançay 2021: 273).

1877 yılında 60 yaşındaki Henry Layard, Madrid'de görevdeyken Lord Derby tarafından aldığı şifreli telgraf ile İstanbul'da elçilik görevine başladı (Malhut 2019: 230). 1877-1880 arası dönemde İngiltere Büyükelçisi olarak İstanbul'a atanması Rassam'ın bölgedeki arkeolojik çalışmaları ve eserlerin nakli için büyük kolaylıklar ve avantaj anlamına geliyordu. Layard, Rassam'ın sorun yaşamadan İngiltere adına arkeolojik faaliyetlerini sürdürebilmesi için İstanbul ile yoğun bir diplomatik süreç yürüttü. Bu sürecin sonunda nihayet Ninova, Babil ve Suriye'de arkeolojik hafriyat ve bunun sonunda ele geçirilenleri İngiltere'ye nakletmesi için ferman almayı başardı. Rassam ise bu ferman ile adı geçen yerlerde birçok eski eser ele geçirdi (Doğançay 2021: 266). Rassam aldığı bu destek sayesinde 1878-1882 yıllarında Balawat, Tello, Tel Şeyh, Hamad, Deylem, Borsippa ve Tel İbrahim'de birçok kazı çalışmaları yaptı. Ancak Ninova'da yüzeye çıkarılan 707 parça eserden 23 adet Müze-i Hümayun'a verilirken adı geçen diğer hafriyat sahalarında gün yüzüne çıkarılan 5536 eserden sadece 623 parça Müze-i Hümayun'a nakledildi. Böylece eserlerin kahir ekseriyeti British Museum'a nakledildi (Sönmez 2020: 93).

Osmanlı Devleti bu dönemde siyasi, ekonomik ve askeri bakımdan oldukça zor durumdaydı. Bu nedenle eser kaçakçılığına yeterince engel olamadığından yabancı yağmacılar bundan oldukça faydalandı. Yine aynı dönemlerde İngilizler Osmanlı Devleti üzerine pek çok planı devreye sokarak başta 1878'de Kıbrıs'ı, 1881'de ise Mısır'ı işgal etti. Böylece Londra'ya taşınacak Ninova ve Babil'de bulunan eski eserlerin nakledilmesi için oldukça önemli bir güzergâh oluşturdu (Doğançay 2022: 89). Yine bu dönemde Irak'ta İngilizler dışında Fransızların da arkeolojik çalışmaları oldu. Bu çalışmaları yapan Fransa konsolosu Ernest de Sarzec, yaptığı bu keşiflerde oldukça önemli eski eserleri gün yüzüne çıkarıp Osmanlı Devleti'nin izni olmadan Louvre Müzesi'ne taşıdı (Özşavlı 2017: 29). Sarzec'in 1877'de Tello'da başlayan kazıları 14 yıl sürdü (Bottero-Steve 2004: 83). Sarzec'in 1879'da ele geçirdiği eserleri Fransa'nın Louvre Müzesi'ne ulaştırmak için Paris'e gittiğini haber alan Rassam, zaman kaybetmeden bölgeye gidip kazı çalışmalarına başladı (Doğançay 2022: 213). Sarzec'in bu yokluğunu fırsat bilen kazıların demirbaşı Rassam kazı çevresinde küçük de olsa bir

şeyler bulma umuduyla çalışmalar yaptı (Bottero-Steve 2004: 83). Sarzec için Rassam oldukça önemli bir rakipti öyle ki ondan dolayı bazı kazılarda ruhsat bile almayıp kaçak kazılar yaptı. Şayet ruhsat aldığı takdirde bunu İstanbul'da bulunan İngiliz elçiliğinin Rassam'a haber vermesi içten bile değildi. Bu da Sarzec için Tello'yu Rassam gibi bir rakibe kaptırma riskini oluşturuyordu. (Doğançay 2022: 213).

Musul ve çevresinde bunlar yaşanırken, Müze-i Hümayun Müdürü Dr. Dethier'nin ölümü ile birlikte 1881 yılında Osman Hamdi Bey yeni müze müdürü olarak atandı. Böylece Türk müzeciliği yeni bir döneme girdi. Osman Hamdi Bey'in Müze müdürlüğü görevini okul arkadaşı Münir Paşa'nın, II. Abdülhamid'e Osman Hamdi Bey'i önermesi ile başladı. Zira II. Abdülhamid de bu görevin başına bir Müslüman olan Osman Hamdi Bey'in getirilmesini uygun buldu. Böylece Osman Hamdi Bey müze müdürlüğü görevine getirildi (Türkseven 2010: 51-52). Osman Hamdi Bey Midhat Paşa ekolünden gelen hürriyet taraftarı, sözünü esirgemeyen bir şahsiyetti. Buna rağmen II. Abdülhamid tarafından yalnızca bir defa Avrupa'ya gitmesine izin verilmemesi dışında kendisine pek müdahale edilmedi. Osman Hamdi Bey'in bu özellikleri sebebiyle II. Abdülhamid'in takibatına uğramamış olması da ayrıca dikkat çeken bir durum olmuştu (Mansel 1959: 300).

Osman Hamdi Bey göreve geldiğinde öncelikle Osmanlı topraklarında ortaya çıkarılan eski eserlerin yabancılar tarafından Batıya götürülmesine engel olmaya çalıştı ve bu tür kazı çalışmaları Türk arkeologlar tarafından yapılması gerektiğini belirtti. Osman Hamdi Bey yaptığı çalışmalar ile batılıların yaptığı eski eser yağmacılığına bir nebze de olsa engel oldu. Böylece Osmanlı topraklarında aralarında Osman Hamdi Bey'in oğlu olan mimar Ethem Bey'in de yürüttüğü kazı çalışmaları oldu. Bu kazılarda ortaya çıkarılan eserlerin oldukça fazla sayıda olması mevcut müzenin genişletilmesini bile gündeme getirdi (Nazır 2010: 105). Ancak tüm bunlara rağmen 1881'de Musul civarında bulunan Koyuncuk mevkiinde Rassam'ın yaptığı kazılarda devam ederken Rassam'ın elde ettiği eserlerin paylaşımı ile ilgili belgede çıkan eserlerin 707 adet eserden sadece 23 parçanın Osmanlı Devleti'ne verildiği, diğer 684 parça eser ise 1874 nizamnamesinden faydalanılarak İngilizler tarafından götürüldüğü belirtildi (Karaduman 2008: 25).

1874 nizamnamesinin de batılılara engel olamadığından kaynaklı gerçekleşen bu olumsuzluklar artık yeni bir Asar-ı Atika nizamnamesini gündeme getirdi. Böylece 1882-1884 yılları arasında yeni nizamname için Osman Hamdi Bey başkanlığında, bir komisyon ile 1884 Nizamnamesi oluşturuldu² (Sönmez 2020: 103-104). 1884 nizamnamesiyle eski eser tanımı daha detaylı verilir

---

² *Memâlik-i Mahrûse-i Şâhâneyi teşkil eden kıta'ât-ı ahâlî-i kadîmesinin terk etmiş oldukları âsârın cümlesi ya'ni altun ve gümüş ve sâir meşkûkât-ı 'atika ve târîhe müte'allik ma'lûmâ hâvî yazılarla mahkûk levhalar ve oyma resm ve nakşlar ve taş ve toprak ve sâir ma'âdinden masnû' ve tertîbâta müte'allik eşyâ ve kaplar ve esliha ve edevât ve timsâl ve yüzük taşları ve ma'bed ve serâylar sirk denilen eski oyun yerleri ve tiyatrolar ve istihkâmlar ve köprüler ve su kemerleri ve ecsâd ve eşya medfûn olmak mülâhazası mütebâdir olan tepeler ve*

Osmanlı topraklarında yaşamış halkların bıraktığı tüm eserlerin eski eser olduğu belirtildi. Böylece bunların hepsinin detayları da bu 37 maddelik Nizamnamede genel olarak verildi. 1884 Nizamnamesi önceki nizamnamelere nazaran daha kapsayıcı ve eser kaçakçılığını önleyici maddeler içeriyordu (Karaduman 2008: 77-79). Bu Nizamnamenin önemli bir maddesi de artık batılıların eski eserlerin yalnızca resim veya alçı kalıplarını alabileceklerine dair hükümdü ve bu hüküm batıda oldukça sert karşılandı. Hatta bazı batı gazetelerinde Osman Hamdi Bey'e karşı birçok eleştiri yazısı yazıldı (Muşmal 2009:54). Ancak 1884'te çıkarılan Nizamname ile ilgili Bağdat eski naibi Esad Efendi'nin layihasına bakıldığında da yine bu Nizamnamenin de çok da etkili olmadığı aşikârdı. Esad Efendi'nin layihasına bakıldığında Batılıların Bağdat ve Musul çevresinde yaptığı hafriyatlarda gün yüzüne çıkarılan değerli eserleri yurt dışına götürürken, Osmanlı Devleti'ne kalan ise yalnızca birkaç parça kandil ve kırık dökük yağ şişeleri olduğuydu (Doğançay 2021: 268-269).

Bu dönemlerde Irak'ın hem kuzeyinde hem de güneyinde İngiliz ve Fransızların arkeolojik rekabeti oldukça arttı. Fransız arkeolog Sarzec oldukça yüklü miktarda kil tableti Louvre Müzesi'ne ulaştırdı. Bulunan eserler miktar olarak çok fazla olmasından dolayı Bağdat pazarlarında bile sergilendi. Yine 1887-1891 yılları arasında İngiliz Wallis Budge, Irak'ta eski eserleri elde etmek için kazı çalışmaları yapmaktansa yerel eser tacirleriyle bağlantıya geçip eserleri daha kapsamlı bir şekilde İngiltere'ye ulaştırdı (Alhamo 2020: 174-175).

1893 yılında British Museum müdürü görevindeki Wallis Budge, Rassam'ın adamları ile birlikte birçok eski eseri kaçak yollardan satışa çıkardığı iddiası, yıllarını British Museum'a adayan Rassam'ı derinden etkiledi (Doğançay 2021: 273). Rassam, Budge'nin kendisine karşı mesnetsiz iddialarda bulunduğunu gerekçe göstererek kendisine karşı yasal süreç başlattı. Budge ise mahkemede Rassam'ın değerli eserleri kendisi ve akrabaları arasında paylaştırıp British Museum'a da sadece çöp değerindeki eserleri gönderdiğini belirtti. Budge'nin bu şekildeki sözleri 70 yaşındaki Rassam'ı oldukça üzdü. Rassam bu davanın sonucunda iftiraya uğradığını kanıtladı ancak yaşadıklarına karşılık samimiyetsiz bir özürden başka bir şey elde edemedi (Mar The New York Times, 1910). Ancak Rassam'a karşı olan tutum sadece Budge ile sınırlı değildi. İngiliz arkeoloji topluluğunda da Rassam'ın bir doğulu olması ve asla bir İngiliz olamayacağı gibi onu dışlayan bir tavır sergilendi. Bunlar arasında Loftus'un da olduğu birçok arkeolog vardı (Bahrani 2012: 147).

Musul'da XIX yüzyılda birçok arkeolog tarafından arkeolojik çalışma gerçekleştirildi. Bu arkeologların seyahatleri sırasında seyahatnameler, eski yazıtları okuma gibi oldukça önemli keşifleri olsa da bu coğrafyanın ilk kâşifleri olduklarını iddia edemediler. Çünkü Ebu'l Feda, İbn Havkal, İbn Cübeyr, Mesudi, Mukadda gibi Arap coğrafyacılara zaten Ninova ve Babil gibi yerleri tam olarak tarif ettiler. Ayrıca bu antik kentlerin konumunu yerel halka sorulması da yeterliydi (Bahrani 2012: 147).

---

türbeler ve dikili taşlar ve âsâr-ı muhtıra ve nezriyyeden olan binâlar ve heykeller ve sütunlar ve her cinsi mahkûk taşlar âsâr-ı kadîmeden 'add olunur (1884 nizamnamesi).

Sonuç

Asar-ı Atika'nın Batı toplumlarında önem kazandığı dönemlerde, Batılı seyyah, arkeolog ve diplomatlar bu eserlerin keşfi için en uygun yer olan Osmanlı coğrafyasına akın etti. Osmanlı Devleti'nde gerçekleştirilen bu faaliyetler için de önemli bir alanı kaplayan Musul'da XIX. yüzyılda İngiliz kâşifler tarafından birçok arkeolojik keşif gerçekleştirildi. Osmanlı Devleti kendi topraklarında gerçekleştirilen bu tür faaliyetlere engel olabilmek adına 1869 yılında yayınladığı Asar-ı Atika Nizamnamesinin Batılı kâşiflerin faaliyetlerine karşı yetersiz gelmesiyle 1874'de ve 1884 yeni nizamnameler yayınlandı. Ancak bu nizamnamelerdeki eksikliklerden faydalanan Batılı arkeologların eser talanına engel olamadı. Nihayet bu arkeologlar bir şekilde eski eserleri harice nakletmeyi başardı.

Musul'da arkeoloji çalışmaları yapan İngiliz kâşifler Layard, Rawlinson, Smith ve kendini İngiliz olarak gören ancak İngilizler tarafından hiçbir zaman kabul görmeyen Musullu Hürmüz Rassam'ın çabalarıyla Londra'da bulunan British Museum'a pek çok eski eser taşındı. Böylece British Museum bu kâşiflerin gün yüzüne çıkardığı eşsiz bir eser koleksiyonuna sahip oldu. Ancak XIX. yüzyıl sonları ve XX. yüzyıl başlarında Osmanlı Devleti'nin etrafında yaşanan siyasi çalkantılar dolayısıyla Musul artık yalnız Fransız ve İngiliz arkeologların değil onların yanı sıra Amerikalı ve Alman arkeologların da kazı çalışmalarına tanıklık etti.

KAYNAKÇA

BOA,

A. DVN. MKL 12/5, Nisan 1874 tarihli Asar-ı Atika Nizamnamesi

HH.d, 25145, 21.02.1884 tarihli Asar-ı Atika Nizamnamesi

HR.TO.. 251/ 64

MF.MKT. 38/103

THE NATIONAL ARCHIVES

Foreign Office (FO) 78 /1115 (02.04 1853)

ARAŞTIRMA ve İNCELEME ESERLER

Alhamo, O. J. F. (2020), *Çatışma Alanlarında Kültürel Miras Yönetimi: Irak Örneği*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir.

- Akyürek, N. (1989), *Eski Eski eser Kaçakçılığının Nedenleri, Eski Eser Tanımı ve Kaçakçılığının Önlenmesi Semineri Notları*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.
- Bahrani, Z. (2011), *E. Scramble For the Past A Story Of Archaeology in the Ottoman Empire, 1753-1914, Untold Tales of Mesopotamian Discovery*.(Ed) Bahrani. Z. Çelik. Z. Eldem. Garanti. Kültür. Yayınları İstanbul.
- Bottero, J. Steve, M. J. (2004), *Evvel Zaman içinde Mezopotamya*, Y.K.Y. Yayınları İstanbul.
- Ceram, C.W. (2015), *Tanrılar Mezarlar ve Bilginler*, (Çev), Hayrullah Örs, Remzi Yayınları, İstanbul.
- Çal, H. (1997), Osmanlı Devletinde Asar-ı Atika Nizamnameleri, *Vakıflar Dergisi*, C. 26 ss.391-400
- Çelik, Z. (2016), *Asar-ı Atika Osmanlı İmparatorluğu'nda Arkeoloji Siyaseti*, Küy Yayınları, İstanbul.
- Del Mar, A. (20.09.1910), The New York Times Gazetesinde yer alan *Discoveries At Nineveh* başlıklı makale
- Dilbaz, B. K. (2014), *Anadolu'daki Arkeolojik Kazılar*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Dilbaz, B. K. (2018), *Osman Devleti'nin Arkeoloji politikası*, Okur Tarih Yayınları, İstanbul.
- Dilbaz, B. K. (2019), *Osman Devleti'nde Savaşların Arkeolojiye Etkileri, Birinci Dünya Savaşı Odağında Tarih Boyunca Savaş*,(ed.) Ünver, M. Tanrıverdi, M. Hiper Yayınları, İstanbul.
- Doğançay, S. (2015), *İngiltere'nin Irak Siyaseti(1798-1876)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Elazığ.
- Doğançay, S. (2021), Hürmüz Rassam'ın Ninova ve Babil'deki Arkeolojik Keşifleri, *Dicle Üniversitesi, Sosyal Bilimler Entitüsü Dergisi*, S.28 s.256-275
- Doğançay, S. (2022), İngiliz Arkeologların Karkamış'taki Faaliyetleri, *Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı 30 s.89
- Doğançay, S. (2022), *Fransız Konsolosu Sarzec'in Tello Kazıları*, (ed), Çabuk, M. Yaşar, A. Tarih Araştırmaları (Osmanlı Tarihi, Kurumlar, Ermeni İsyanları ve Milli Mücadele Dönemi) Prof. Dr. Ahmet Eyicil'e Armağan, Son Çağ Akademi Yayınları, Ankara.
- Dosdoğru, B. (2018), *Ankara İngiliz Arkeoloji Enstitüsü 1938-1953(Ankara İngiliz Enstitüsü)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Erdemir, T. T. (2012), *Türkiye ve Avrupa Arasında Bilimsel Hareketlilik ve Etkileşim: Osmanlı'dan Günümüze Arkeoloji?*, Ankara

- Gates, C. (2019), *Antik Kentler Antik Yakınoğu, Mısır. Yunan ve Roma'da Kentsel Yaşamın Arkeolojisi*, (Çev), Barış Cezar, Küy, Yayınları, İstanbul.
- Görür, H. İ. (2021), *İngiltere'nin Dođu Siyasetin ve Bağdat Genel Konsolosluđu(1875-1879)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Nissen, H. J. (2015), *Ana Hatlarıyla Mezopotamya Yakın Dođu Arkeolojisi'nin İlk Dönemleri* (Çev), Z. Zühre İlk gelen, Arkeoloji ve Sanat yayınları, İstanbul.
- Hut, D. (2006), *Musul Vilayeti'nin İdari, İktisadi ve Sosyal Yapısı(1864-1909)”,* Yayınlanmamış, Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul.
- Karaduman, H. (2008) *Türkiye'de Eski Eser Kaçakçılığı*, İCOM yayınları, Ankara.
- Karagözoğlu, T. (2019), *1877-1880 Yılları Arasında Osmanlı Devleti'inde Görev Yapan İngiliz Büyükelçi Sir Henry Austen Layard'ın Osmanlı Rus Savaşı'na Bakışı*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Kurat, A. N. (2011) *Türkiye ve Rusya XVIII. Yüzyıl Sonundan Kurtuluş Savaşına Kadar Türk-Rus İlişkileri (1798-1919)*, T.T.K Yayınları, Ankara.
- Lobdell, H., Letter from H. Lobdell, M.D., Missionary at Mosul, Respecting Some Recent Discoveries at Koyunjik, American Oriental Society 1854.
- Mahlut, M. (2019), *I. Meşrutiyet'ten II. Meşrutiyet'e Osmanlı- İngiliz İlişkileri(1876-1914)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İzmir.
- Malley, S. (2011) *E. Scramble For the Past A Story Of Archaeology in the Ottoman Empire, 1753-1914, The Layard Enterprise: Viktorian Archaeology and Informal Imperialism in Mesopotamya*, (Ed) Bahrani. Z. Çelik. Z. Eldem. Garanti. Kültür A.Ş. Yayınları İstanbul.
- Mansel, A. M. (1959), *Osman Hamdi Bey, Ankara Üniversitesi Anadolu Dergisi*, C. S.4.
- Muşmal, H. (2009). *Osmanlı Devleti'nin Eski Eser Politikası Konya Vilayeti Örneği (1876-1914)*, Kömen Yayınları Konya.
- Nazır, B. (2010), Osmanlı Devleti'nde Müzeciliđin Doğuşu ve Dersaadet Numunehane-i Osmani, *History Studies Dergisi* C.2, S.1.
- Nissen, H. J. (2015), *Ana Hatlarıyla Mezopotamya Yakın Dođu Arkeolojisi'nin İlk Dönemleri*(Çev), Z. Zühre İlk gelen, Arkeoloji ve Sanat yayınları, İstanbul.
- Özşavlı, H. (2017), İngilizlerin İşgal Ettikleri Topraklarda Yaptığı Arkeolojik Kazılar ve Savaş Sırasında Yurt Dışına Götürülen Tarihi Eserler, *Tarih Okulu Dergisi*, yıl 10, S. 29.

Reade, J. (1993), *Hormuzd Rassam And His Diccoveries*, Vol.55, Iraq pp. 39-62

Sönmez, A. (2020), *Yitik Miras Zeus Sunağı Avrupa'nın Kıskaçında Asar-ı Atika Politikası*, İdeal yayınları İstanbul.

Şimşek, F. Dinç, G. (2009), *XIX. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğunda Eski Eser Anlayışının Doğuşu ve Bu Alanda Uygulanan Politikalar*, Uludağ Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi, yıl.10 S.116

Türkseven, T. (2010), *Osmanlı Devleti'nde Eski Eser Politikası ve Müze-i Hümayun'un Kuruluşu*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Çanakkale On Sekiz Mart Üniversitesi, Çanakkale.

Yerlikaya, Ç. (2019) *Stratejik Bir Toprak: Musul (1914-1926)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kırıkkale.

Yıldırım, S. (2008), *Osmanlı Devleti Döneminde Arkeoloji Araştırmalarının Başlaması*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Antalya.

Young, G. *Return To The Marches*, 1960